

сових комунікацій, впливати на громадську думку, бути в ідеалі володарями думок, а не віддавати цю сферу на відкуп самозваним експертам чи поверховим шоуменам. Володимир Леонідович, на жаль, не дожив до того часу, коли інтелігенція визначить образ влади, він, чесно кажучи, і не сподівався, що запанує якесь ідеальне суспільство, але, вибудовуючи своє життя на підмурку глибокого розуміння людей і суспільства, він, як міг, наближав його. Усвідомлюючи це чи ні, молоде покоління соціологів України стоїть на плечах шістдесятників, одним із яскравих представників яких був Володимир Леонідович Оссовський. Розшифрування адресованого нам його послання, його виняткового стилю життя ще попереду.

*ОЛЕКСІЙ БЕЛЕНКО,
провідний соціолог відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України*

Метаморфози матеріалізму в інтерпретаціях громадської думки

*Пам'яті мого вчителя, видатного вченого, фундатора
соціології громадської думки та соціології масових ко-
мунікацій в Україні професора В.Л.Оссовського при-
свячую...*

Першими кроками вивчення громадської думки аудиторії масових комунікацій в Україні можна вважати середину 1980-х років, коли, передбачаючи хвилю трансформаційних процесів, у філософських і соціологічних колах починається вивчення процесів формування громадської думки саме через вплив мас-медіа. Увага до цих процесів з боку ідеологічних структур — незаперечний факт, але вченим такого рівня, як В.Оссовський, В.Волович, В.Чорноволенко, вдається зберігати як свою наукову позицію, так і своє завбачення процесів, що невдовзі перетворять стагнантну країну на країну перебігу глибоких трансформувальних процесів. У квітні 1990 року Українське відділення Соціологічної Асоціації СРСР перетворюється рішенням з'їзду на САУ — Соціологічну Асоціацію України, де вперше утворюється секція наукових досліджень громадської думки, яку очолює тодішній завідувач відділу громадської думки Інституту філософії АН УРСР В.Оссовський. Після бурхливих перетворень 1990–1991 років та заснування Інституту соціології Академії наук незалежної України першим завідувачем відділу соціології політики та громадської думки стає В.Оссовський. Він був і першим керівником групи соціологічних досліджень Верховної Ради України упродовж 1990–1994 років, торуючи шлях можливостям більш осмислених, науково

обґрунтованих перетворень, які наче цунамі накочувалися то на економічну, то на соціополітичну сферу суспільного життя.

Багатьом учасникам соціологічної конференції навесні 1993 року запам'яталася блискуча, глибоко методологічна доповідь В.Осовського, яка давала дороговказ щодо вивчення й аналізу суспільно-політичної ситуації того часу та її віддзеркалення у громадській думці.

Теоретичними постулатами для всіх, хто тоді безпосередньо вивчав громадську думку, стали тези В.Осовського про наявність маніпулятивної та гуманітарної стратегій формування громадської думки, про уявність та реальність меж медіапростору та його вплив на громадську думку, про полстерів і полстеризм, який невдовзі захопить соціологічне поле практично 80% українських соціологічних центрів – осередків вивчення громадської думки населення України тощо.

Блискучий мислитель, Володимир Леонідович умів повести за ходом своїх думок багатьох, переконати, розтлумачуючи найскладніше, дати поштовх науковим пошукам молодих соціологів.

Треба бути геніально передбачливою людиною, щоб розгледіти за іноді надмірною політичною активністю доби перших років незалежності риси глибокої затяжної кризи, яка спіткає вітчизняний політикум уже на самому зламі століть.

Завдячуючи відсутності у В.Осовського постмодерністських захоплень, притаманних у певний період багатьом із провідних вітчизняних соціологів-теоретиків, ми маємо сьогодні досить струнку теоретичну базу “соціології явищ масової свідомості” (так заздалегідь можна переназвати соціологію громадської думки, яка втрачає останнім часом повноту значення свого основного предикативного конструкту: “громадської думки”). Натомість приходять на пам'ять блискуча думка В.Осовського щодо зміни методології соціогрупового підходу в інтерпретаціях думок, зібраних як проста сума суб'єктивних “реакцій паперу на олівець”; постановка питання про необхідність “чітко відмежувати справжніх суб'єктів громадської думки від артефактів, сконструйованих дослідником, а *подекуди й демагогом* (курсив мій. — О.С.), від механічної суми множин індивідуальних думок, які вельми часто за допомогою комп'ютера прирівнюються до громадської думки” [Осовський, 2001: с. 111–112].

Із вдячністю згадую ще одну постать, знайомство з якою відбулося саме завдяки Володимиру Леонідовичу. Це Ірина Марківна Попова, чию наукову творчість за її значущістю для становлення вітчизняної соціологічної науки доби незалежності можна порівняти лише з науковою діяльністю Елізабет Ноель повоєнних років.

Ще 2000 року І.Попова звертала увагу на те, що дані соціологічних опитувань останніх років ХХ століття доводили, що повсякденну свідомість “пострадянських” людей можна визначити як таку, що “вироджується”, адже вона вже не являє собою певного цілісного конструкту, який був би зорганізований, об'єднаний загальною консолідувальною ідеєю. Такі зміни повсякденної ідеології позначаються також і на особливостях ідентифікації. Як зазначала І.Попова, люди, переважно ідентифікують себе з групами “повсякденних практик”, із сім'єю та близькими, а не зі “сконструйованими

спільнотами” [Попова, 2000]. При цьому в ідентифікаційній стратегії переважає “пристосування до умов життя заради елементарного виживання” [Данилова, 1997: с. 17]. Знову, таким чином, світосприймання наших колишніх та теперішніх співвітчизників визначається практично чинною *технологією виживання*” (курс. І.М.Попової) [Попова, 2000: с. 165].

Саме з посталями В.Осовського та І.Попової пов'язані в сучасній вітчизняній соціології методологічні засади вивчення таких складних пластів свідомості, як масова свідомість та її антипод — повсякденна свідомість. І найважливіший парадокс тут полягає в тому, що їхні погляди збігаються в певній базовій опорі на посткласичні теорії матеріалістичної діалектики постмарксистського та частково постфордистського плану. Адже соціологія залишається матеріалістичною галуззю наукового пізнання, тим паче у сфері емпіричних досліджень громадської думки. Реальний носій громадської думки має бути включеним у певні інституціоналізовані відносини, тобто такі, що є “впорядкованими й регульованими” відповідно до спільних для сторін взірців соціальної дії. Далі В.Осовський наголошує: “...конститування суб'єктів громадської думки відбувається в межах і під впливом глобальних соціальних структур, стан і особливості розвитку яких не можна не брати до уваги. Саме тому, виділяючи типи суб'єктів громадських думок, ми розглядатимемо їх у контексті типу суспільства, в якому вони функціонують, і насамперед у контексті суспільства, яке трансформується від тоталітарного до — принаймні віртуально — відкритого громадянського суспільства” [Осовський, 2001: с. 109].

Метаморфози матеріального у світлі майбутньої віртуальної відкритості суспільства постають сьогодні особливо очевидними: спроба поєднати західні зразки стилю, якості, рівня життя з постулатами постмодерністських ідей та підходів на тлі нашої повсякденності не витримують “випробування”.

Питання коректності в інтерпретаціях емпіричних даних — одне з питань, які постійно хвилюють справді відповідальних професійних соціологів. А саме такими були і Володимир Леонідович Осовський, і Ірина Марківна Попова. “Тоді як для полстера відповіді респондента є складниками й елементами громадської opinii, для соціолога — лише її проявами та симптомами, будівельним матеріалом для реконструкції громадської opinii” [Осовський, 2002: с. 212]. Для певності розрізнення між поліномом і дослідженням громадської думки згадаймо тезу Дж.Гелапа про константність масової свідомості, про віддзеркалення в ній певних змін громадської думки з приводу конкретних соціополітичних та життєвих ситуацій, про відбиття того, що він називав “пульсом демократії”. Сміливість та доступність більшості тез В.Осовського теж були й залишаються для більшості соціологів справжнім пульсом демократії, але тепер уже в їхній власній науковій діяльності: “Соціологія як наука має значну автономію і планує свої дослідження у багаторічній перспективі, зважаючи на рівень свого актуального розвитку, загальних суспільних потреб, а в ідеалі — орієнтуючись на пошук істини” [Осовський, 2002: с. 214].

Одним із найважливіших напрямів сучасної соціології є вивчення та вироблення нових моделей існування суспільства, адже однією із найваж-

лівіших для соціології є її прогностична функція. Модель суспільства, яка слугує полстерам, — це, безперечно, масове суспільство — за виразом В. Оссовського, “агрегат атомізованих індивідів”. Таким чином, у рамках номіналістичного підходу сама громадська думка не може бути нічим іншим, ніж сумою індивідуальних думок. Відповідно до вислову Б. Грушина, “дослідник може прийняти рішення: якщо дана сукупність являє собою ту чи іншу структурну групу, яка входить до складу “всесвіту”, то, відповідно, вона і є громадськістю, а думка, яку вона висловлює, — громадською думкою...” [Грушин, 1967: с. 206].

Якщо уявити собі той етап у розвитку західного суспільства, “коли модерн плавно переходив у “постмодерн”, коли, за висловом З. Баумана, важко відповісти на запитання: що це — “ще пес чи вже кіт”” [Попопа, 2000: с. 184–185], то можна побачити (що було також віддзеркалено в дослідженнях інтересів аудиторії мас-медіа пострадянського простору), що навіть середній рівень вітчизняної культури був вищим за середній рівень “масової культури”, вже тоді характерної для західних “модернізованих” країн. Слабша упідгленість так званій “гіперреальності” (вираз Ж. Бодріяра) та відповідність символіки тим до- та пострадянським типажам медіавпливу, де, як свідчать дослідники, “радянському часу більшою мірою відповідала поняття символіка, а пострадянському — рефлексивно-оцінна” [Сикевич, 1999: с. 88], — усе це давало змогу об’єктивніше оцінювати потреби та інтереси публіки, які “можуть по-різному усвідомлюватися й інтерпретуватися залежно від системи цінностей, ідеологій груп, до яких належать індивіди, з якими вони себе ідентифікують, і тим самим породжувати різні, часто-густо протилежні громадські думки” [Оссовський, 2001: с. 110]. Отже, моделі суспільства і життєвого світу особистості за цих умов будуть різними, а відповідно, і тлумачити їх соціологи мають по-різному, на відміну від тих зразків, які являє нам “модернізований” світ Заходу. Проєкти щодо повальної експансії технологій, які зрівняють можливості й нададуть вітчизняному соціальному індивідові такі самі умови та перспективи життя, як у розвинених країнах західного світу, не справдилися. Ця обставина суттєво впливає і водночас дістає відбиття в матеріалах досліджень громадської думки щодо життєвих орієнтацій особистості.

Ще одна вельми важлива ідея, що впливає з матеріалів соціологічних досліджень громадської думки перехідного етапу розвитку нашого суспільства, — це зміна позитивного сприйняття реальності на критичне. Ця зміна відбувалася, принаймні була підготовлена ще 20 років тому — наприкінці 1980-х, але тоді цей критицизм мав справді перебудовчий характер. Тепер ми маємо картину загального критицизму населення щодо практично всіх інститутів влади та більшості політичних сил. Кінець 1980-х років був періодом суттєвої переорієнтації масової свідомості, коли вже сформувалося розуміння відсутності переваг соціалістичного способу життя над капіталістичним, коли нівелювався зміст самої соціалістичної ідеї, так би мовити, “ідеального соціалізму” як умови вияву і повного задоволення особистих потреб та інтересів, розвитку так званої гармонійної особистості. Саме в цей період, як зазначає відомий соціолог-економіст Р. Ривкіна, “огульне обгуджування Заходу змінювалося гіперкритицизмом стосовно самих себе” [Ривкіна, 1994: с. 127].

Відносність показників соціологічних досліджень громадської думки не є їхньою вадою, а є методологічним принципом узагальнення і розкриває широкий спектр інтерпретування даних. У самій цій відносності прихований один із домінантних принципів матеріалізму — діалектичний. Дж. Рітцер, убачаючи в одному із повоєнних соціологічних напрямів — у діалектичній соціології — одну з найпотужніших антипозитивістських течій, де у принципі діалектизму вбачали методологічні засади створення так званої інтегративної парадигми, вважав, що на цьому ґрунті можна поєднати соціологічні школи і концепції, що протистоять одна одній. Підтвердження необхідності подолання на підставі діалектичних принципів протиставлення суб'єктивістських і об'єктивістських теорій у сучасній соціології обстоював і В.Осовський. Будучи глибоким методологом, він розглядав соціальні зміни як чинник, рівноцінний за своїм значенням соціальному устрою та соціальному порядку. В унісон із вищезгаданою течією діалектичної соціології (хоча він ніде не підкреслював свою належність) В.Осовський, ще перебуваючи завідувачем відділу Інституту філософії АН УРСР, активно вводить у науковий обіг такі наукові поняття та категорії, як гуманізм, відповідальність, свобода вибору тощо.

У постулатних питаннях вивчення та аналізу результатів досліджень громадської думки та їхніх методологічних засад В.Осовський продовжує послідовно “матеріалізувати” нагальні проблеми суспільства: “Спалах політичної активності на словах органічно поєднується, — пише він у 1 розділі відомої праці “Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження”, — з політичною пасивністю на ділі, зокрема з електоральним абсентеїзмом. ... Цей своєрідний диморфізм має у підґрунті ментальність, сформовану за часів тоталітарної системи, коли офіційний семантичний код прищеплював навички трактувати вербальну “ідеологічну дійсність” не тільки як незалежне від фактичних реалій буття, а й, одночасно, як квазіреальність — заміну справжньої дійсності” [Осовський, 2001: с. 21].

Майстерно і ненав'язливо формував Володимир Леонідович і когорту майбутніх соціологів-дослідників такої складної й у своїх перших кроках доволі заідеологізованої галузі, як соціологія масових комунікацій. Одними з перших, хто вступив на цей нелегкий шлях, були Н.Костенко та автор цієї статті, яка наприкінці 1980-х років працювала у соціологічній службі Держтелерадіо України. Завдячуючи Володимирі Леонідовичу, серед нас сьогодні один із найвідоміших контент-аналітиків європейської соціології в особі Н.Костенко, цілий шерег соціологів-практиків, таких як О.Танасюк, В.Вовк, О.Бухалов, В.Небоженко та ін. Неабиякий вплив справив В.Осовський на подальшу наукову діяльність О.Вишняка, В.Паніотто, В.Хмелька, М.Чурилова, які свого часу обрали соціологію громадської думки своєю професійною галуззю, досягли в ній визначних результатів і сьогодні вособлюють її в сучасній українській соціології. Багато випускників Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету “Києво-Могилянська академія” та інших ВНЗ, де викладав Володимир Леонідович, назавжди запам'ятали його глибокі та емоційно наповнені лекції.

Як професійний та персональний заповіт звучать сьогодні висловлювання В. Оссовського: “Цілком очевидно, що безпосередній і “правовий” примус створює негативні умови для маніфестації громадської думки з проблем публічного життя. ... Ментальність людини посттоталітарного суспільства — це компроміс між настановами сформованої моноцентризмом “ідеологічної дійсності” і реаліями повсякденного приватного життя, аксіологією мікроструктур, відносно автономних від макроструктур, побудованих і контрольованих владою” [Оссовський, 2001: с. 18–20]. Матеріальність нашого буття постійно викликає потяг до занурення у світ “гіперреальності”, але чи є це сьогодні виходом для конкретної особистості і суспільства в цілому? Питання це риторичне, але привертає дослідників у царинах соціології громадської думки та соціології масових комунікацій до багатьох важливих соціофілософських тем. Це вивчення способів віддзеркалення світу та проблем особистості в сучасних мас-медіа, а також її самовизначення за складних умов виживання в суспільстві затяжних кризових перетворень. *ЩО* домінуватиме в наших подальших дослідженнях — ідея чи буття, дух і мораль чи проблеми електоральних практик, людина реальна чи людина віртуальна, — на ці питання відповідь найближче майбутнє.

Література

Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений. — М., 1967.

Данилова Е. Проблема социальной идентификации в постсоветской России // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. Информационный бюллетень. — 1997. — № 3. — С. 12–19.

Оссовський В.Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999.

Оссовський В.Л. Ідентифікація громадської думки в контексті соціологічного дослідження // Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження. — К.: Стило, 2001.

Оссовський В. Полінг versus соціологічне дослідження громадської opinii // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 207–216.

Оссовський В.Л. Проблема інституалізації громадської думки // Політологічні читання. — 1992. — № 3.

Оссовський В.Л. Соціологія громадської думки. — К.: ПЦ “Фоліант”; ВД “Стило”, 2005.

Оссовський В.Л. Суб'єкти громадської думки // Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження. — К.: Стило, 2001.

Попова И.М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000.

Рывкина Р. Между социализмом и рынком: судьба экономической культуры в России. — М.: Наука, 1994.

Сикевич З.В. “Образ” прошлого и настоящего в символическом сознании россиян // Социологические исследования. — 1999. — № 1. — С. 87–93.

ОЛЬГА СУССЬКА,
кандидат філологічних наук,
професор кафедри соціології МАУП